

กระบวนการทุนทางสังคมของการพัฒนาพื้นที่ “โคก หนอง นา โมเดล”
กรณีศึกษา ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล่อมศรีรินทร์
ตำบลหนองโน อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี
Social Capital Process of “Kok Nong Na Model” Development:
A Case Study of Suan Lom Sririn Sufficiency Economy Learning
Centers, NongNo Sub-district, Saraburi Province

รภัทร เดชาโชติบดีนทร์^{*1}, จิรพรรณ นฤภัทร²

Raphat Dechachotbodin^{*1}, Jiraphan Naruepatr²

^{*1,2}หลักสูตรการพัฒนาชุมชน คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

^{*1,2}Master of Science Program in Community Development, Faculty of Social Administration, Thammasat University

e-mail: Raphat.dec@dome.tu.ac.th

Received: November, 14 2021

Revised: December, 2 2021

Accepted: December, 7 2021

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการทุนทางสังคมจากการพัฒนาพื้นที่ “โคก หนอง นา โมเดล” กรณีศึกษา ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล่อมศรีรินทร์ ตำบลหนองโน อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี โดยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้ให้ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ 1) ครอบครัวของผู้ริเริ่มและขับเคลื่อนศูนย์ฯ 2) สมาชิกในชุมชนที่เคยศึกษาเรียนรู้ภายในศูนย์ และ 3) ลูกศิษย์ที่เคยเรียนรู้ผ่านการสนับสนุนจากโครงการของภาครัฐ โดยวิธีการเลือกแบบเฉพาะเจาะจง เครื่องมือที่ใช้เป็นแบบสัมภาษณ์เชิงลึกตามกรอบการศึกษา วิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เนื้อหา

ผลการวิจัยพบว่า 1) กระบวนการเกิดการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ฯ คือ การสะสมทุนทางสังคมซึ่งมีจุดเริ่มต้นจากความตระหนักถึงปัญหาของเกษตรกรและการพึ่งพาอาศัยกัน ประกอบกับการได้รับโอกาสในการเรียนรู้ในหลักเกษตรทฤษฎีใหม่ จึงเกิดการพัฒนาพื้นที่จนประสบความสำเร็จ และตั้งใจที่จะเผยแพร่ความรู้ที่ได้ให้กับผู้อื่น โดยเริ่มจากระดับครอบครัวและเพื่อนบ้าน ซึ่งทำให้เกิดความสัมพันธ์อันดีกับเพื่อนบ้าน และประกอบอาชีพเกษตรกรในแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน 2) กระบวนการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้ฯ คือ การขยายทุนทางสังคม เกิดจากการสะสมองค์ความรู้ และเผยแพร่องค์ความรู้ให้กับคนในชุมชนและนอกชุมชน ผ่านการเป็นวิทยากรของหน่วยงานภาครัฐ ซึ่งทำให้เกิดความศรัทธาและความไว้วางใจ ตลอดจนเกิดอุดมการณ์ร่วมกัน และ 3) ผลลัพธ์ของกระบวนการทุนทางสังคม คือ การต่อยอดทุนทางสังคม ซึ่งการตระหนักถึงความสำคัญของเครือข่ายและการสร้างกิจกรรมร่วมกัน จะทำให้เกิดความต่อเนื่องและความเข้มแข็งของเครือข่าย จนกลายเป็นความสามัคคีและเชื่อมโยงเครือข่ายในพื้นที่อื่น ๆ

ในอนาคต ซึ่งข้อเสนอแนะจากงานวิจัยครั้งนี้ คือ การพัฒนาผู้นำให้มีพื้นฐานจิตใจเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการทุนทางสังคม และการสร้างความตระหนักถึงปัญหาและสร้างอุดมการณ์ร่วมกัน ส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งของเครือข่ายได้

คำสำคัญ: ทุนทางสังคม, โคก หนอง นา โมเดล, ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง

ABSTRACT

This research aimed to study the process of social capital from the development of the “Kok Nong Na Model” area, a case study of Suan Lom Sririn Sufficiency Economy Learning Center, Nong No Subdistrict, Mueang District, Saraburi Province. which is a qualitative research The contributors in this research were 1) the initiator's family. and drive the center 2) community members who have studied in the center and 3) students who have learned through support from government projects by a specific method of selection The tools used were in-depth interviews according to the educational framework. Analyze the data by analyzing the content.

The results showed that: 1) the process of establishing the learning center regarded as the social capital accumulation which began with the awareness of agriculturists' problems and their interdependence, along with receiving the opportunity to learn new theory agriculture principles in order to successfully develop the areas and to disseminate the knowledge gained to others beginning from the family and neighbor which creates a good relationship and working as a agriculturists in their interdependence, 2) the process of improving the learning center was considered as the social capital expansion resulting from the accumulation of knowledge disseminating to people both inside and outside of the community by performing as a speaker of a government agency who created faith and trust, as well as a common ideology, and 3) the result of social capital process was reckoned as the extension of social capital which recognized the importance of networks and activities created together in order to bring about the ongoing and strong networks to become the unity and other related area networks in the near future. From the recommendation of the research stated above, developing leaders to have generosity was definitely the beginning of the social capital process and raising awareness of problems and creating a common ideology resulting in the strength of the network.

Keywords: Social Capital, Kok Nong Na Model, Sufficiency Economy Learning Center

บทนำ

หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง คือแนวทางการพัฒนาประเทศที่พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงมีพระราชดำรัสให้แนวทางการดำรงชีวิต และปฏิบัติตัวของประชาชนในทุกๆระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน ตลอดจนระดับประเทศทั้งในการพัฒนาและการบริหารให้ก้าวทันต่อโลกภายใต้ยุคโลกาภิวัตน์ (อัษฎาวุธ, 2563) โดยการดำเนินแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 นั้น เริ่มมีการน้อมนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการพัฒนาประเทศ ควบคู่กับแนวคิด “ทุนทางสังคม” ที่มีอยู่ในการพัฒนา เพื่อมาช่วยเพิ่มขีดความสามารถในการพึ่งพาตนเองให้มากขึ้น และสร้างภูมิคุ้มกันของคนไทยอย่างมั่นคงและยั่งยืน

อาชีพเกษตรกรรม คือ ทุนทางสังคมที่เป็นจุดแข็งของประเทศ เพราะเมืองไทยเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมในการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ และใช้ธรรมชาติให้เกิดประโยชน์สูงสุด จนกลายเป็นอาชีพส่วนใหญ่ของประเทศ โดยเฉพาะในเขตชนบท ซึ่งในปีพ.ศ. 2563 ช่วงไตรมาสที่ 4 พบว่า จำนวนผู้ทำงานในภาคเกษตรกรรม มีการเพิ่มขึ้นจากปีที่ผ่านมา จำนวน 4 แสนคน จากเดิมจำนวน 12.03 ล้านคน เป็น 12.43 ล้านคน (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2564) แต่การเกิดปัญหาอุทกภัย ส่งผลกระทบต่อภาคการเกษตร และเศรษฐกิจของประเทศอย่างมหาศาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหยุดชะงักของกิจกรรมการผลิตตลอดห่วงโซ่อุปทาน (Supply-Chain Disruption) โดยในช่วงที่มีน้ำท่วมสูง เช่น ปี 2551, 2553 และ 2554 พื้นที่ได้รับความเสียหายมากถึง 12.22 ล้านไร่ และเกษตรกรได้รับความเสียหาย จำนวน 1,289 ล้านคน ดังนั้นภาคเกษตรกรรมต้องปรับเปลี่ยน เพื่อแก้ปัญหา น้ำท่วมและภัยแล้ง ซึ่ง “เกษตรทฤษฎีใหม่” เป็นแนวทางในการบริหารจัดการพื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุดและเหมาะสม เพื่อสร้างแหล่งน้ำที่เพียงพอ และการทำเกษตรผสมผสาน จนเกิดการดำเนินชีวิตอย่างยั่งยืน ซึ่งจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดต่อเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (COVID-19) นั้น ได้มีการศึกษาผลกระทบต่อภาคธุรกิจของประเทศ โดยพบว่า โควิด-19 ส่งผลกระทบต่อภาคการเกษตรต่ำที่สุด (จันทร์เกษ, 2563) และในปัจจุบันแนวคิด “โคก หนอง นา โมเดล” ซึ่งเป็นการประยุกต์หลักเกษตรทฤษฎีใหม่ ถูกขับเคลื่อนโดยกรมการพัฒนาชุมชน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2563 เพื่อให้เกิดแหล่งเรียนรู้และพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนให้สามารถพึ่งพาตนเองได้

ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์ ได้มีการริเริ่มการนำแนวคิดเกษตรทฤษฎีใหม่ มาประยุกต์สู่ “โคก หนอง นา โมเดล” โดยใช้หลักกิจกรรมธรรมชาติ จนประสบความสำเร็จ และสามารถถ่ายทอดองค์ความรู้ให้กับชุมชนได้อย่างเป็นรูปธรรม ร่วมทั้งเกิดการสะสมทุนทางสังคมและขยายผล จนเกิดการเชื่อมโยงเครือข่ายไปสู่การปรับเปลี่ยนวิถีคิดและวิถีชีวิตแบบพอเพียง และเกิดความร่วมมือร่วมใจกันของเครือข่ายทางสังคม ซึ่งเกิดจากกระบวนการทุนทางสังคม ใน 3 กระบวนการ ได้แก่ กระบวนการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ฯ กระบวนการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้ฯ และกระบวนการสร้างเครือข่ายสวนล้อมศรีรินทร์

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษากระบวนการทุนทางสังคมจากการพัฒนาพื้นที่ “โคก หนอง นา โมเดล” ของศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

การดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ในรูปแบบของการศึกษาข้อมูลเชิงภาคสนาม (Field Survey) โดยมีผู้ให้ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ ประกอบด้วย 1) ครอบครัวของผู้ริเริ่มและขับเคลื่อนศูนย์ฯ จำนวน 2 คน 2) สมาชิก/ลูกศิษย์ในชุมชนที่เคยศึกษาเรียนรู้ภายในศูนย์ฯ จำนวน

2 คน 3) ลูกศิษย์ที่เคยเรียนรู้ผ่านการสนับสนุนจากโครงการของภาครัฐ จำนวน 2 คน โดยใช้วิธีเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive sampling)

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยเป็นการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) สอบถามในประเด็นการศึกษา 3 กระบวนการ ได้แก่ 1) กระบวนการจัดตั้งศูนย์ฯ โดยใช้ข้อคำถามเรื่อง ประวัติความเป็นมา เป็นอย่างไร มีทัศนคติอย่างไรต่อการเผยแพร่องค์ความรู้สู่ชุมชน 2) กระบวนการขับเคลื่อนศูนย์ฯ โดยสอบถามแนวทางการเผยแพร่องค์ความรู้และวิธีการอย่างไร เพื่อให้เกิดการปฏิบัติ 3) กระบวนการสร้างเครือข่ายศูนย์ฯ ซึ่งจะถามในส่วนของกรริเริ่มสร้างเครือข่าย การสร้างความต่อเนื่องและสร้างการมีส่วนร่วมอย่างไร ซึ่งใน 3 กระบวนการส่งผลกระทบต่อปัจเจกบุคคล และชุมชนอย่างไร

ผลการวิจัย

1. กระบวนการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์ จุดเริ่มต้นของกระบวนการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ฯ เกิดจากความตระหนักถึงปัญหาเกษตร โดยเฉพาะปัญหาหนี้สิน ที่เกิดจากการทำอาชีพเกษตรกรรมของผู้ก่อตั้งศูนย์เรียนรู้ฯ เนื่องจาก ในอดีตนั้น ผู้ก่อตั้งได้ประกอบอาชีพทำนาเป็น จำนวน 100 ไร่ ซึ่งเป็นที่ดินตนเอง 20 ไร่ และเช่าพื้นที่ข้างเคียงอีก 80 ไร่ ซึ่งเมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว ก็ต้องนำเงินมาใช้หนี้สินที่เกิดจากการทำนาจนแทบไม่เหลือกำไร และเมื่อเกิดภัยแล้ง ผลผลิตได้ผลไม่ค่อยดีเท่าที่ควร จึงต้องมีการพึ่งพาปุ๋ยเคมีมากขึ้น ส่งผลให้ต้นทุนในการทำนาสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ จนสุดท้ายก็เกิดปัญหาหนี้สินสะสมมากขึ้น จนทำให้ครอบครัวอยู่อย่างยากลำบาก ดังนั้นจึงเกิดความตระหนักว่า การทำเกษตรเชิงเดี่ยว หรือการทำนาเพียงอย่างเดียว และขาดแคลนน้ำในการทำเกษตร เพราะภัยแล้งที่เกิดขึ้น ทำให้เกิดปัญหาหนี้สินที่สร้างความลำบากแก่การดำเนินชีวิต

เมื่อเกิดปัญหาในการทำเกษตร จึงแสวงหาความรู้จากการไปศึกษาดูงานการพัฒนาพื้นที่ภายใต้แนวคิดของเกษตรทฤษฎีใหม่ ที่วัดชัยมงคลพัฒนา ต.เขาหินพัฒนา อ.เฉลิมพระเกียรติ จ.สระบุรี ซึ่งเป็นโครงการพัฒนาพื้นที่ตามหลักเกษตรทฤษฎีใหม่ ของพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ในปี พ.ศ. 2535 จึงเริ่มปรับเปลี่ยนวิธีการทำเกษตรแบบเชิงเดี่ยวที่ได้ทำมาเพียงอย่างเดียว มาเป็นการทำเกษตรแบบผสมผสาน บริหารจัดการพื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และเริ่มหยุดการเช่าพื้นที่อื่น โดยเริ่มพัฒนาพื้นที่ตนเองจากการขุดหนองน้ำเพื่อเก็บไว้ใช้ได้อย่างเพียงพอ และเริ่มทำเกษตรผสมผสาน ปลูกผักสวนครัว เลี้ยงสัตว์ และเริ่มลดต้นทุนโดยการใช้น้ำหมักชีวภาพ แทนปุ๋ยเคมี จนเกิดเป็นผลสัมฤทธิ์อย่างเป็นรูปธรรม จนแก้ไขปัญหาการทำเกษตรได้

เมื่อพัฒนาพื้นที่ตามหลักเกษตรทฤษฎีใหม่ จนเกิดผลสัมฤทธิ์ที่สามารถแก้ไขปัญหาการทำเกษตรของตนเองได้ แต่เมื่อพบกับปัญหาการใช้สารเคมีจากพื้นที่เกษตรข้างเคียง ส่งผลกระทบต่อการทำเกษตรปลอดภัยของพื้นที่ตนเอง จึงตระหนักถึงการอยู่อย่างพึ่งพาอาศัยกัน เพราะการพยายามที่จะลดการใช้สารเคมี จะทำคนเดียวไม่ได้ แต่ต้องเผยแพร่ให้คนในชุมชนลดการใช้สารเคมีด้วย ดังนั้นจึงเริ่มพัฒนาสูตรน้ำหมักชีวภาพจากวัสดุเหลือใช้ เช่น น้ำนม ผลไม้ ไข่ไก่ เศษอาหาร เป็นต้น โดยประยุกต์กับภูมิปัญญา

ตั้งเดิมจนเกิดเป็นน้ำหมักที่มีประสิทธิภาพ และแจกจ่ายให้กับเพื่อนบ้านข้างเคียงแบบฟรีๆ ซึ่งเพื่อนบ้านได้นำไปใช้แล้วเห็นผล จึงเริ่มสนใจที่จะศึกษาเรียนรู้ เพราะน้ำหมักชีวภาพสามารถลดต้นทุนในการทำการเกษตรได้ และให้ผลที่ใกล้เคียงกับสารเคมี ด้วยเหตุนี้จึงเริ่มเปลี่ยนแนวคิดทัศนคติในการทำการเกษตรปลอดสารเหมือนกับพื้นที่สวนล้อมศรีรินทร์

เมื่อเกิดการปฏิบัติตามของเพื่อนบ้านที่ลดต้นทุนการทำการเกษตรจากการใช้น้ำหมักชีวภาพก็เกิดการบอกต่อกันแบบ “ปากต่อปาก” ทำให้คนในชุมชนเริ่มให้ความสนใจที่จะเข้ามาศึกษาเรียนรู้ในพื้นที่สวนล้อมศรีรินทร์มากขึ้น จึงริเริ่มสร้างศูนย์เรียนรู้ เพื่อให้คนในชุมชนได้เข้ามาเรียนรู้แลกเปลี่ยนร่วมกันตลอดจนทำกิจกรรมแห่งการเรียนรู้และพัฒนาพื้นที่ให้เป็นศูนย์เรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งการสร้างศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงเป็นเครื่องมือในการก่อเกิดทุนทางสังคมในกระบวนการนี้

2. กระบวนการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์ ในการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้ฯ เกิดจากการสะสมความรู้ในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง หลักเกษตรทฤษฎีใหม่ และแนวคิดโคก หนอง นา โมเดล ผ่านการลงมือปฏิบัติอย่างค่อยเป็นค่อยไป อดทนและใส่ใจในการทำการเกษตรมากขึ้น จนเกิดผลสำเร็จเป็นรูปธรรมและเกิดองค์ความรู้ที่ได้ เพื่อนำมาเผยแพร่ให้กับคนในชุมชน โดยได้มีการสร้างฐานการเรียนรู้ภายในพื้นที่ต่าง ๆ หลายอย่าง เช่น 1) ฐานทำน้ำหมักชีวภาพและสมุนไพร ซึ่งเกิดจากการนำภูมิปัญญามาประยุกต์ใช้ เพื่อลดต้นทุนในการทำการเกษตร 2) ฐานจัดทำบัญชีครัวเรือน โดยได้ใช้แนวคิดของ “โอ่งชีวิต” เพื่อจำลองรายจ่ายของครัวเรือน หากอุดรยรั้วของโอ่ง ก็สามารถเหลือน้ำไว้จำนวนมาก เปรียบเสมือนรายจ่ายที่หากอุดรยรั้วเหล่านั้น ย่อมเหลือเงินไว้เก็บออม 3) ฐานลดรายจ่าย โดยมีการปลูกพืชผักสวนครัวไว้บริโภค เพื่อลดรายจ่ายจากวัตถุดิบประกอบอาหาร รวมทั้งการปลูกสมุนไพร ซึ่งเป็นการใช้ภูมิปัญญาทดแทนการซื้อยารักษาโรค 4) ฐานเพิ่มรายได้ โดยเน้นการปลูกผักที่สร้างรายได้ในระยะเวลาที่แตกต่างกัน เช่น ปลูกถั่วงอกขายใน 3 วัน เพาะเห็ดฟาง ขายได้ใน 8 วัน ปลูกผักบุ้งขายได้ใน 15 วัน หรือปลูกผักที่เป็นที่ต้องการของตลาด เช่น ข้าวโพด กะเพรา มะเขือ ถั่ว ฯลฯ 5) ฐานเพิ่มความรู้เป็นการสร้างห้องเรียนกลางธรรมชาติ เพื่อสอนในเรื่องหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงและทฤษฎีบันได 9 ขั้นสู่ความพอเพียง อีกทั้งการบริหารจัดการการเลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ เช่น เลี้ยงไก่ไข่ เลี้ยงเป็ด เลี้ยงปลานิล เลี้ยงกบ และการเลี้ยงหมูหลุม เป็นต้น 6) ฐานโคก หนอง นา โมเดล ซึ่งจำลองพื้นที่ให้มีลักษณะสวนของโคก ส่วนของหนอง และส่วนของนา เพื่อแก้ไขปัญหาหน้าท่วมและภัยแล้ง พร้อมทั้งการทำเกษตรแบบธรรมชาติ 7) ฐานผืนป่า คือการเผยแพร่องค์ความรู้เกี่ยวกับการปลูกป่า 5 ระดับ เพื่อให้พืชช่วยดูแลกันและกัน ภายใต้แนวคิดการปลูก 3 อย่าง ประโยชน์ 4 อย่าง เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด

เมื่อเกิดการสร้างฐานเรียนรู้และเริ่มเปิดพื้นที่ส่วนตัวของตนเองให้กลายเป็นแหล่งเรียนรู้ของคนในชุมชนและนอกชุมชน เริ่มมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้มากขึ้น โดยคนในชุมชนให้ความสนใจที่จะปรับเปลี่ยนวิถีคิดและวิถีชีวิตแบบพอเพียง เพื่อแก้ไขปัญหาการทำการเกษตรมากขึ้น จนเกิดเป็นความไว้วางใจในความรู้ความสามารถของผู้นำศูนย์ระดับหนึ่ง ซึ่งผู้นำก็ไม่หยุดที่จะแสวงหาความรู้เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะการหาความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ชุมชน ดังนั้นจึงได้เข้าร่วมโครงการทฤษฎีใหม่เพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งบนพื้นที่

สระบุรี ผ่านการสมัครเข้าร่วมโครงการของสำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดสระบุรี เพื่อเดินทางไปอบรมที่ ศูนย์กสิกรรมธรรมชาติมาบเอื้อง จังหวัดชลบุรี และเกิดองค์ความรู้ใหม่ ๆ เพื่อนำมาประยุกต์ใช้กับการพัฒนาพื้นที่แหล่งเรียนรู้ของตนเอง โดยสิ่งที่ได้จากการเข้าร่วมโครงการนี้ คือ ความเข้าใจถึงศาสตร์พระราช และ การ “ระเบิดจากข้างใน” หรือการตระหนักถึงแก่นแท้ของปัญหา อีกทั้งยังได้เพื่อน ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันอย่างต่อเนื่อง

เมื่อเกิดความรู้ที่หลากหลาย และการพัฒนาพื้นที่จนเกิดความพร้อมและเหมาะสมในการเป็นศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงแล้วนั้น หน่วยงานภาครัฐก็เริ่มเข้ามาเกี่ยวข้องผู้ก่อตั้งศูนย์เรียนรู้ให้เป็นปราชญ์ชุมชน และเข้ามาสนับสนุนในการใช้พื้นที่ดังกล่าวเป็นสถานที่ศึกษาดูงานผ่านโครงการต่าง ๆ และเกิดผลตอบแทน ในการใช้สถานที่และค่าตอบแทนในการเป็นวิทยากรบรรยายองค์ความรู้ รวมถึงในบางโครงการก็ได้รับเงิน ในการจัดเตรียมอาหารกลางวันหรืออาหารว่าง ซึ่งศูนย์เรียนรู้ฯ ก็ให้คนในชุมชนช่วยจัดเตรียมสถานที่และ อาหารกลางวันและอาหารว่าง ซึ่งทำให้เกิดผลประโยชน์ไปสู่คนในชุมชนที่เข้ามาช่วยเหลือในการขับเคลื่อน ศูนย์เรียนรู้ในครั้งนี้ อีกทั้งยังเกิดผลพลอยได้จากการนำสินค้าทางการเกษตรมาจำหน่ายให้แก่ผู้ที่เข้ามา ศึกษาดูงานตามโครงการของภาครัฐด้วย จนกระทั่งเกิดผลประโยชน์ต่อชุมชนจากการสนับสนุนการดำเนิน โครงการของภาครัฐในการเข้ามาศึกษาดูงาน ส่งผลให้เกิดการสร้างรายได้ให้กับคนในชุมชนบางส่วนที่เข้ามา ช่วยเหลือการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้ในครั้งนี้ และเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วม จนเกิดเป็นการพึ่งพากันใน ชุมชน และพร้อมที่จะเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อพัฒนาศูนย์เรียนรู้ให้มีความพร้อมในการศึกษาดูงาน อยู่เสมอ

นอกจากนี้ในการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้ฯ ได้มีการเผยแพร่องค์ความรู้ให้กับชุมชนภายนอกผ่าน โครงการพัฒนาพื้นที่ต้นแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักทฤษฎีใหม่ประยุกต์สู่ “โคก หนอง นา โมเดล” ของกรมการพัฒนาชุมชน ซึ่งมีผู้เข้าร่วมในหลากหลายพื้นที่ จึงทำให้ริเริ่มเดินสายอาสาช่วย ออกแบบพื้นที่ โคก หนอง นา โมเดล ให้กับผู้ที่มีความสนใจแต่ขาดความรู้ในเรื่องการออกแบบ ด้วยความ เต็มใจและทุ่มเทอย่างเต็มที่ โดยได้สละเวลาส่วนตัวหรือการพักผ่อนจากการทำงาน ไปช่วยเหลือลูกศิษย์โดย ไม่มีค่าใช้จ่ายใด ๆ และเมื่อได้รับการช่วยเหลือดังกล่าวแล้ว ลูกศิษย์ก็รู้สึกอย่างตอบแทน และพร้อมที่จะให้ ความร่วมมือหรือความช่วยเหลือต่าง ๆ อย่างเต็มที่แก่อาจารย์เช่นกัน

3. กระบวนการสร้างเครือข่าย ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์ จากการ ขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้ฯ ในการแสวงหาความรู้ผ่านการเข้าร่วมโครงการทฤษฎีใหม่เพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งบน พื้นที่สระบุรี ซึ่งได้มีโอกาสไปศึกษาองค์ความรู้ใหม่ๆ และได้เพื่อนจากเครือข่ายกสิกรรมธรรมชาติ ในการ แลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน อีกทั้งยังเกิดความตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างเครือข่าย หรือการสร้างกัลยา นิมิตรที่ดี ในการเกิดอุดมการณ์เดียวกัน เพื่อเชื่อมโยงระหว่างเครือข่ายกสิกรรมธรรมชาติ ซึ่งการสร้าง อุดมการณ์ของเครือข่ายสวนล้อมศรีรินทร์ คือ “หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง” นอกจากนี้ยังใช้โอกาส ในการเป็นวิทยากรของโครงการภาครัฐ ในการสร้างอุดมการณ์เรื่องหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้กับลูก

ศิษย์ที่เข้าร่วมโครงการฯ โดยมุ่งหวังว่าในอนาคตจะเกิดเครือข่ายที่มีทัศนคติและอุดมการณ์ร่วมกัน และเกิดเป็นการเชื่อมโยงเครือข่ายไปสู่การช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันในเชิงมิติของเศรษฐกิจและสังคม

โดยการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันในเชิงเศรษฐกิจ เนื่องจากการสร้างองค์ความรู้ และแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันในการประกอบอาชีพเกษตร สามารถนำความรู้มาลดต้นทุนในการผลิตได้ เช่น การทำน้ำหมักชีวภาพ จากวัสดุเหลือใช้ เป็นต้น หรือการสร้างรายได้ที่เกิดขึ้นระหว่างการแลกเปลี่ยนซื้อขายกันทั้งในเครือข่ายและนอกเครือข่าย เช่น การนำผักปลอดสารมาจำหน่ายให้กับผู้ที่เข้ามาศึกษาเรียนรู้ ภายในศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์ หรือ การจำหน่ายสินค้าแปรรูปจากผลผลิตทางการเกษตร ผ่านช่องทางโซเชียลมีเดีย เช่น Line Group และ Facebook Fanpage ซึ่งนำเทคโนโลยีเข้ามาเป็นเครื่องมือในการติดต่อและประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารของเครือข่าย จึงเกิดเป็นการกระจายรายได้ให้กับชุมชนของเครือข่ายในหลาย ๆ พื้นที่

ส่วนการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในมิติของสังคมนั้น เกิดจากการสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อกัน และเกิดจากลักษณะของอาจารย์หรือนำ ซึ่งยึดถือคติว่า “Our loss is our gain” โดยการ “ให้” แก่ผู้อื่นอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้เกิดความเคารพนับถือและพร้อมที่จะให้ความช่วยเหลือและมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเต็มที่ ดังนั้นเมื่อชุมชนหรือเครือข่ายต่างมีเรื่องเดือดร้อน เครือข่ายก็พร้อมที่จะให้การช่วยเหลือกัน ตัวอย่างเช่น ในช่วงที่ผ่านมา หลายพื้นที่ประสบปัญหาน้ำท่วม จนได้รับผลกระทบเป็นจำนวนมาก จึงได้ดำเนินกิจกรรมขอรับบริจาคของอุปโภค-บริโภค รวมถึงเงินบริจาคมานำศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง เพื่อนำมาจัดทำเป็นถุงยังชีพ และดำเนินการแจกจ่ายในพื้นที่ประสบปัญหาน้ำท่วมต่อไป ซึ่งการจัดทำถุงยังชีพภายในศูนย์เรียนรู้ฯ ก็ได้รับความร่วมมือจากลูกศิษย์ในบริเวณใกล้เคียง มาร่วมด้วยช่วยกันอย่างไม่ขาดสาย และสามารถจัดทำถุงยังชีพให้แก่ผู้ประสบภัยในแต่ละพื้นที่ไม่ต่ำกว่า 100 ถุง ต่อครั้ง ซึ่งนับเป็นการให้ความร่วมมือในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จนกลายเป็นความสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นจากพึ่งพากันและกันทั้งยามทุกข์และยามสุขร่วมกัน

นอกจากนี้ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์ยังได้มีการจัดกิจกรรมสานสัมพันธ์กับลูกศิษย์หรือเครือข่ายขึ้น ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ทำให้เครือข่ายมีความเข้มแข็งและมีความต่อเนื่องต่อไปได้อย่างยั่งยืน โดยใช้ชื่อกิจกรรมว่า “เอามื้อบ้านครูสวนล้อม ศรี ริินทร์” ซึ่งจัดขึ้นในช่วงวันที่ 5 ธันวาคม ของทุกปี ซึ่งเป็นวัน “ดินโลก” (World Soil Day) ซึ่งมีรายละเอียดกิจกรรมในเรื่องของการพัฒนาศูนย์เรียนรู้ฯ และร่วมวงพูดคุยเสวนาการเรียนรู้ แลกเปลี่ยน สร้างความสนิทคุ้นเคยกันมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมเอามื้อสามัคคีด้วยการขุดลอกคลอง ปลูกป่า 3 อย่างประโยชน์ 4 อย่าง การหมักดินและการสร้างแนวกันเปิด - ไร่ ภายในศูนย์ ทั้งนี้การขับเคลื่อนกิจกรรมดังกล่าว เป็นโอกาสอันดีที่จะรวมตัวกันเสวนาพูดคุย ถามไถ่สารทุกข์สุกดิบของกันและกัน และได้ภาคภูมิใจในการร่วมกันพัฒนาศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์ที่เปรียบเสมือนสถาบันแห่งหนึ่งของเหล่าลูกศิษย์ที่มาศึกษาเรียนรู้และต่อยอดในการพัฒนาจนประสบความสำเร็จอย่างเป็นรูปธรรม พร้อมทั้งสามารถพัฒนาต่อยอดขยายผลไปสู่อนาคต

กล่าวโดยสรุปแล้ว กระบวนการทุนทางสังคมของการพัฒนาพื้นที่ “โคก หนอง นา โมเดล” จากกรณีศึกษาในครั้งนี้ เกิดจากกระบวนการทั้ง 3 กระบวนการ ได้แก่ 1.กระบวนการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ฯ 2. กระบวนการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้ฯ 3.กระบวนการสร้างเครือข่ายสวนล้อมศรีรินทร์ โดยทั้ง 3 กระบวนการสะท้อนถึงการค่อย ๆ สะสมทุนทางสังคมเรื่อย ๆ และมีการขยายผลของทุนทางสังคมให้มากขึ้น จนสร้างเป็นเครือข่ายที่ต่อยอดไปสู่การเชื่อมโยงเครือข่ายกิจกรรมธรรมชาติและเครือข่ายโครงการฯ “โคก หนอง นา โมเดล” ซึ่งแต่กระบวนการก็มีการสะท้อนทุนทางสังคมใน 2 มิติ คือ มิติเชิงปริมาณ และมิติเชิงคุณภาพ ทั้งกระบวนการดังกล่าว ส่งผลในเชิงปัจเจกบุคคล เช่น ปรับเปลี่ยนวิถีคิดและวิถีชีวิตแบบพอเพียง เพราะสามารถแก้ไขปัญหาการทำเกษตรได้สำเร็จ สามารถลดต้นทุนและเพิ่มรายได้ในการผลิตได้อย่างเป็นรูปธรรม อีกทั้งยังเกิดเพื่อน และเครือข่ายต่าง ๆ ที่จะค่อยช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน พร้อมทั้งได้เรียนรู้ในประโยชน์จากการพึ่งพาอาศัยกัน เป็นต้น นอกจากนี้ยังส่งผลในเชิงชุมชนด้วย เช่น เกิดความร่วมมือร่วมใจกันในการทำกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือเครือข่ายและปัญหาในสังคม อีกทั้งเกิดการเพิ่มขึ้นของทุนในหลากหลายประเภท เช่น **ทุนมนุษย์** คือ แรงงานที่มีการลงแขกเอาแรงช่วยเหลือกัน หรือการเอามื้อสามัคคีกัน **ทุนทรัพยากรธรรมชาติ** คือ การสร้างพื้นที่ โคก หนอง นา โมเดล ซึ่งจะเกิดแหล่งน้ำที่สำคัญของชุมชน หากมีพื้นที่ของตนมีแหล่งน้ำเพียงพอก็ย่อมแบ่งปันให้กลายเป็นของชุมชนได้ **ทุนเศรษฐกิจ** คือ การสร้างผลผลิตทางการเกษตรปลอดสาร และสามารถจำหน่ายให้กับผู้ศึกษาดูงาน เพิ่มช่องทางการตลาด ซึ่งสร้างรายได้กับชุมชน **ทุนภูมิปัญญา** คือ การได้ศึกษาเรียนรู้ย่อมเกิดความรู้ และการลงมือทำย่อมเกิดองค์ความรู้ใหม่ ที่สามารถถ่ายทอดให้ผู้อื่นได้ ซึ่งสามารถกลายเป็นภูมิปัญญาของชุมชนในการถ่ายทอดส่งต่อให้กับคนรุ่นต่อ ๆ ไป

อภิปรายผล

1. การสะสมทุนทางสังคม กระบวนการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล้อมศรีรินทร์ แสดงให้เห็นความเป็นกระบวนการทุนทางสังคมที่สอดคล้องกับแนวคิด Putnam (2000, อ้างถึงใน วรวิจิ โรมรัตน์พันธ์, 2546: 16) ซึ่งมีแนวคิดที่ว่า ระบบคิด หรือ การตระหนักถึงปัญหา จะทำให้ทุกคนเริ่มหันมาให้ความร่วมมือในการแก้ไขปัญหา และเมื่อเกิดความร่วมมือย่อมนำไปสู่การมีค่านิยมที่ดีร่วมกัน เกิดความไว้วางใจต่อกัน ซึ่งส่งผลให้ประชาชนมีความสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นความเข้มแข็งขึ้น เหมือนกับแนวคิดของ วรวิจิ (2548) ว่า ระบบความคิดเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการต่าง ๆ กล่าวคือ การที่มีการสร้างระบบความคิดในการความเชื่อ วัฒนธรรม หรือภูมิปัญญา ที่มีการสืบทอดต่อกันมาจากอดีต และการเรียนรู้ภายใต้หลักพื้นฐานของความเชื่อ และศรัทธา จะทำให้เกิดค่านิยมที่มีความเอื้ออาทรต่อกัน และมีความไว้วางใจกันจนเกิดเป็นความสามัคคีกันได้ในที่สุด ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างผู้ก่อตั้งและผู้ขับเคลื่อนศูนย์ฯ กับคนในชุมชน เป็นไปในลักษณะของบทบาทความเป็นผู้นำทางความคิด และปราชญ์ชาวบ้าน (พรชัย, 2552) นอกจากนี้กระบวนการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ฯ เปรียบเสมือนการริเริ่มสะสมทุนทางสังคมในเชิงปริมาณ คือ เกิดการสะสมทุนในระดับครอบครัวขยายไปยังเพื่อนบ้านใกล้เคียง ส่วนในเชิง

คุณภาพที่เกิดขึ้น คือ ความสัมพันธ์อันดีและพึ่งพากันและกัน โดยปรับเปลี่ยนทัศนคติในการทำเกษตรแบบไม่พึ่งพาสารเคมี

2. การขยายทุนทางสังคม การเผยแพร่องค์ความรู้ที่เกิดจากกระบวนการขับเคลื่อนศูนย์เรียนรู้สะท้อนถึงการขยายตัวของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ กล่าวคือ ในเชิงปริมาณนั้น เกิดการเผยแพร่องค์ความรู้ในระดับชุมชนหนองโน และในระดับชุมชนภายนอกอื่น ๆ ตามโครงการฯ ของภาครัฐ ซึ่งการเพิ่มขึ้นของทุนทางสังคมในเชิงปริมาณ ส่วนทุนทางสังคมในเชิงคุณภาพ คือ เมื่อมีการสร้างทุนทางสังคมในระดับชุมชนและพื้นที่อื่น ๆ ย่อมเกิดความไว้วางใจในความรู้ความสามารถของอาจารย์หรือผู้นำ จากลูกศิษย์ต่าง ๆ ที่ได้เข้ามาเรียนรู้ ซึ่งจะเกิดการสร้างชุมชนร่วมรับผลประโยชน์หรือเกิดผลประโยชน์ต่างตอบแทน (วรวิฑูมิ, 2548) และความเป็นเจ้าของร่วม จากการขับเคลื่อนกิจกรรมต่าง ๆ ผ่านอุดมการณ์เดียวกัน จนเกิดเป็นการสร้างความสำนึกร่วม (Collective Consciousness) ในปัญหาที่เกิดขึ้น (ปารีชาติ, 2558)

3.การต่อยอดทุนทางสังคม กระบวนการสร้างเครือข่ายสวนล้อมศรีรินทร์สะท้อนทุนทางสังคมในระดับอิมตัว หรือเกิดการสะสมมากพอที่จะเกิดเครือข่ายทางสังคมและเชื่อมโยงเครือข่ายกิจกรรมธรรมชาติและลูกศิษย์ หรือเครือข่ายโครงการฯ “โคก หนอง นา โมเดล” ซึ่งมีการสร้างอุดมการณ์ร่วมกัน และเกิดการสร้างความสัมพันธ์อันดีและการสร้างความไว้วางใจ โดยทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น ส่งผลในเชิงปริมาณ คือ เกิดการสร้างเครือข่ายสวนล้อมศรีรินทร์ และเชื่อมโยงเครือข่ายกิจกรรมธรรมชาติและลูกศิษย์ หรือเครือข่ายโครงการฯ “โคก หนอง นา โมเดล” ของหน่วยงานภาครัฐ ส่วนในเชิงคุณภาพ คือ เกิดการพึ่งพากันและกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันทั้งในยามทุกข์และยามสุขร่วมกันของเครือข่ายในทุกภาคส่วน

ทั้งนี้การคงอยู่ของความร่วมมือในเครือข่ายสวนล้อมศรีรินทร์ที่เกิดขึ้นในทุก ๆ ปี ซึ่งสะท้อนถึงทุนทางสังคมที่สามารถ “คงอยู่” และ “ขยายตัว” ได้ตามการสร้างความรู้ความไว้วางใจ โดยจากกิจกรรมที่กล่าวไปข้างต้น แสดงถึงความคงอยู่ของทุนทางสังคม ส่วนการขยายตัวนั้น ศูนย์เรียนรู้สวนล้อมศรีรินทร์ ก็ดำเนินกิจกรรมในรูปแบบค่ายสร้างเครือข่ายการพัฒนา ซึ่งเป็นการรับสมัครผู้ที่สนใจในเรื่องของการพัฒนาพื้นที่โคก หนอง นา โมเดล ตามศาสตร์พระราชา โดยออกแบบกิจกรรมให้เรียนรู้ตั้งแต่การดำเนินชีวิตแบบพอเพียงไปจนถึงการออกแบบพื้นที่และประยุกต์ความรู้ไปสู่การปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งตลอดกิจกรรมได้มีการสอดแทรกการสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อกันด้วยกิจกรรมเอามื้อสามัคคี เพื่อสร้างพื้นฐานจิตใจให้มีการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน อีกทั้งในการเรียนการสอน ได้มีการสร้างความไว้วางใจในรูปแบบของอาจารย์ - ลูกศิษย์ ตลอดระยะเวลาเข้าฝึกอบรม จึงทำให้เกิดสำนึกของความไว้วางใจ (Sense of trust) กับผู้อื่น ซึ่งต่างมีความคาดหวังต่อผลประโยชน์ตอบแทนต่าง ๆ ที่อาจจะกลับคืนมาในอนาคต (จิรพรรณ, 2561)

กล่าวโดยสรุปแล้วกระบวนการทุนทางสังคมของการพัฒนาพื้นที่สวนล้อมศรีรินทร์ มีจุดเริ่มต้นจากทัศนคติของที่เปลี่ยนแปลงไปของผู้จัดตั้งศูนย์เรียนรู้ฯ โดยเริ่มที่จะเผยแพร่องค์ความรู้และใช้เปิดพื้นที่ส่วนตัวเพื่อประโยชน์ส่วนร่วม ซึ่งมีความสอดคล้องกับการศึกษาของ จิรพรรณ นฤภัทร (2556)

จากการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมของกลุ่มชาวนา กรณีศึกษาเครือข่ายโรงเรียนชาวนา โดยมีผลการศึกษาไปในทางเดียวกันในเรื่อง ปัจจัยภายในที่เกิดจาก ความมุ่งมั่น มีจิตสำนึกสาธารณะ และมีจิตสำนึกในการสร้างความมั่นคงในชีวิตอย่างยั่งยืน ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ กลุ่มและเครือข่ายทางสังคม ครอบครัว รวมถึงนโยบายภาครัฐ ที่ส่งเสริมให้เกิดการสร้างศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล่อมศรีรินทร์และการสร้างเครือข่ายที่ใช้ช่องทางด้านนโยบายภาครัฐในการสนับสนุนการพัฒนาพื้นที่ โคก หนอง นา โมเดล

นอกจากนี้หากมองในภาพรวมของกระบวนการทั้งหมดแล้วจะเห็นได้ว่าจุดเริ่มต้นของการพัฒนาพื้นที่จนเกิดเป็นทุนทางสังคมของศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงสวนล่อมศรีรินทร์นั้น เกิดจากทัศนคติในการปรับเปลี่ยนการทำเกษตรกรรมอย่างยั่งยืนผ่านการศึกษาเรียนรู้ในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงและเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งทำให้เกิดการพัฒนาตนเองไปสู่การให้หรือการแบ่งปันต่อผู้อื่น ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยเรื่อง การพัฒนาทุนทางสังคมสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ของ ภัคภัต์ กัลยาณมิตร (2559) นั้น มีความสอดคล้องกันในเรื่องการพัฒนาตนเองเป็นเงื่อนไขสำคัญของการดำรงอยู่ตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งมีการสร้างบรรทัดฐานแบบพึ่งพาอาศัยกัน พร้อมทั้งอยู่ในพื้นฐานของความสัมพันธ์ที่สามารถพัฒนากระบวนการและขัดเกลาทางสังคมได้ อีกทั้งยังมีการปลูกฝังให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะและความไว้วางใจกันจนนำไปสู่การเป็นเครือข่ายที่สามารถพัฒนาชุมชนได้อย่างยั่งยืน

ข้อเสนอแนะ

1. การสร้างกระบวนการทุนทางสังคม เกิดจากผู้นำที่มีจิตใจใฝ่เรียนรู้และปรับเปลี่ยนทัศนคติในการพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่องจนสำเร็จ อีกทั้งจะต้องมีจิตสาธารณะเพื่อส่วนร่วม
2. การสร้างเครือข่าย เกิดจากการสร้างอุดมการณ์ในหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยค่อย ๆ เริ่มสะสมทุนทางสังคม จนสามารถพึ่งพาอาศัยกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เพื่อให้อยู่รอดในสังคมแห่งการเปลี่ยนแปลง
3. ในการศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในพื้นที่อื่น ๆ ซึ่งมีปัจจัยพื้นที่และภูมิภาคที่แตกต่างกัน เพื่อศึกษารูปแบบอื่น ๆ ที่สามารถสร้างกระบวนการทุนทางสังคมที่สอดคล้องกับบริบทพื้นที่

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

- กรมการพัฒนาชุมชน. (2560). **คู่มือศูนย์เรียนรู้และขับเคลื่อนปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง**.
สมุทรปราการ: ศรีเอทีฟ เวฟ จำกัด.
- กรมการพัฒนาชุมชน. (2563). **คู่มือวิทยากร โครงการพัฒนาพื้นที่ต้นแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักทฤษฎีใหม่ประยุกต์สู่ “โคก หนอง นา โมเดล”**. กรุงเทพฯ: สถาบันการพัฒนาชุมชน.
- จิรพรรณ นฤภัทร. (2556). **ทุนทางสังคมของกลุ่มชาวนา กรณีศึกษาเครือข่ายโรงเรียนชาวนา**.
วิทยานิพนธ์ดุขุฎิบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- บัวพันธ์ พรหมพักพิง. (2547). **โครงการก่อเกิด การผลิตซ้ำ การขยายตัวทุนทางสังคม ในชนบทอีสาน.**
รายงานการวิจัย โครงการวิจัยหลังปริญญาเอก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ปารีชาติ วลัยเสถียร และคณะ. (2546). **กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา.**
กรุงเทพฯ: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.).
- ประณีต อินทรประสิทธิ์. (2556). **คุณภาพชีวิตการทำงานของข้าราชการกรมบัญชีกลางในส่วนกลาง.**
สารนิพนธ์มหาบัณฑิต รัฐประศาสนศาสตร์ สำหรับนักบริหารบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีปทุม.
- พรชัย ตระกูลวรานนท์. (2552). **ทุนทางสังคมและประชาสังคม : จากทฤษฎีสู่วิถีวิทยา.** กรุงเทพฯ:
มิสเตอร์ก๊อปปี.
- พรภิมล ปานดี. (2557). **คุณภาพชีวิตการทำงานของบุคลากรสำนักงานยุติธรรมจังหวัดฉะเชิงเทรา.**
วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต วิทยาลัยการบริหารรัฐกิจ มหาวิทยาลัยบูรพา.
- ภักดิ์ กัลยาณมิตร. (2559). **การพัฒนาทุนทางสังคมสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง.**
วารสารวิจัยและพัฒนา วไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์, ปีที่ 11 ฉบับที่ 3
(กันยายน - ธันวาคม) หน้า 306-317.
- วนิดา เสร็จกิจ. (2563). **การพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนในบริบทของการพัฒนาประเทศ.**
วารสารเศรษฐศาสตร์การเมืองบูรพา, ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มิถุนายน พ.ศ.2563).
หน้า 73-98.
- วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์และคณะ. (2546). **โครงการศึกษาทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจ
ชุมชน.** รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์. (2548). **ทุนทางสังคม.** กรุงเทพฯ: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชน
เป็นสุข (สรส.).
- วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์. (2554). **ทฤษฎีการพัฒนาชุมชน.** กรุงเทพฯ: พิสิกซ์เซ็นเตอร์.
- สุโขทัยธรรมมาธิราชมหาวิทยาลัย. (2554). **เอกสารประกอบการสอนชุดวิชาการบริหารจัดการชุมชน
การศึกษาหน่วยที่ 8 - 15. นนทบุรี: คณะกรรมการผู้ผลิตชุดวิชาการบริหารจัดการชุมชน
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.**
- สำนักงาน กปร. (2555). **จอมปราชญ์แห่งการพัฒนา.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สำนักงาน กปร. (2555). **คู่มือเกษตรทฤษฎีใหม่.** กรุงเทพฯ: มูฟเม้นท์ เจนทรี.
- สาวิตรี สอาดเทียน. (2551). **กระบวนการทุนทางสังคมในการทำเกษตรกรรมยั่งยืนที่มีผลต่อการฟื้นฟู
สิ่งแวดล้อมของชุมชน : กรณีศึกษา ชุมชนวังตะกั่ว ตำบลวังตะกั่ว อำเภอบางมูลนาก
จังหวัดพิจิตร.** (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต) คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อำพล เสนาณรงค์. (2558). **“เศรษฐกิจพอเพียง” ตามแนวพระราชดำริ.** กรุงเทพฯ: สำนักงาน กปร.